

Los profesorów Uniwersytetu w Belgradzie pod okupacją niemiecką w latach 1941–1944

Dragomir Bondžić

Streszczenie

Uniwersytet w Belgradzie był jedną z najważniejszych instytucji dydaktycznych i naukowo-badawczych w Królestwie Jugosławii. W przededniu II wojny światowej zatrudniał około 300 pracowników pedagogicznych. Artykuł przedstawia najbardziej reprezentatywne dla tego środowiska losy wybitnych profesorów uczelni z okresu II wojny światowej i okupacji Belgradu w latach 1941–1944.

Największy wpływ na wojenne losy profesorów wywierała niemiecka polityka wobec inteligencji, lecz zależały one także od ideologicznych i politycznych zapatrywań oraz postępowania poszczególnych naukowców. Ci spośród nich, którzy byli oficerami rezerwy, po kapitulacji Jugosławii trafili do niewoli. W późniejszym okresie niektórzy profesorowie współpracowali z serbską administracją okupacyjną. Część jednak biernie lub aktywnie wspierała ruchy antyfaszystowskie (partyzantów lub rojalistów), które starły się w wojnie domowej. Zdecydowana większość wykładowców uniwersyteckich wycofała się z życia publicznego i skupiła na przetrwaniu oraz codziennej egzystencji. Znaczna część kadry była poddana ścisłej kontroli oraz cierpiała prześladowania ze strony miejscowej policji i Gestapo, a dwóch profesorów zastrzelono w obozie Banjica.

Tekst powstał w ramach projektu „Serbskie społeczeństwo w państwie jugosłowiańskim w XX wieku – między demokracją a dyktaturą” (177016), finansowanego przez Ministerstwo Edukacji, Nauki i Technologii Republiki Serbskiej.

Na początku 1941 roku Jugosławia była otoczona przez III Rzeszę i jej sojuszników, którzy po upadku Francji w czerwcu 1940 roku zawładnęli niemal całą kontynentalną Europą. Austria została anektowana już w 1938 roku, Węgry, Rumunia i Bułgaria na początku 1941 roku przystąpiły do Paktu Trzech, a Włochy zajęły Albanię i zaatakowały Grecję. Aby ratować kraj, 25 marca 1941 roku w Wiedniu książę Paweł Karadziordziewić również podpisał Pakt Trzech. Zaledwie dwa dni później przez Belgrad przetoczyła się fala masowych demonstracji, a pozostająca pod brytyjskim wpływem grupa oficerów przeprowadziła zamach stanu, w wyniku którego tron objął młodziutki Piotr Karadziordziewić.

Rozwścieczony Hitler wydał rozkaz ataku na Jugosławię, który rozpoczął się 6 kwietnia 1941 roku. Po krótkiej walce jugosłowiańska armia została rozbita i 17 kwietnia skapitulowała przed Niemcami. Kraj podzielono między sojuszników III Rzeszy, którzy wzięli udział w inwazji. Część terenów przyłączono do Węgier, Bułgarii i Włoch, niektóre zaś do Wielkiej Albanii, która pozostawała pod kontrolą Włoch. Utworzono także Niepodległe Państwo Chorwackie, całkowicie zależne od Niemiec, Serbia i Banat były natomiast bezpośrednio okupowane przez Niemców, którzy ustanowili zarząd wojskowy w Belgradzie (Pavlowitch, 2008, s. 1–90; Onslow, 2005, s. 1–57; Burgwyn, 2005; Williams, 2004, s. 17–59; Petranović, 1992, s. 38–131; Ristović, 1991 itd.).

Już od samego początku administracja niemiecka stosowała rządy terroru, aby za wszelką cenę utrzymać spokój i porządek, tak potrzebne dla zapewnienia bezpieczeństwa komunikacji, łatwej eksploatacji surowców oraz włączenia Serbii w nazistowski „nowy ład” (niem. *Neue Ordnung*) w Europie. Niemiecka polityka okupacyjna w Serbii opierała się również na antyserbskich stereotypach z okresu I wojny światowej oraz nazistowskiej teorii hierarchii rasowej narodów, w której Serbowie znajdowali się niemal na samym dole. Niemcy stworzyli zatem aparat administracji cywilnej, który wykluczał wszelką niezależność i nadzór państwa, lecz był sterowany i ściśle kontrolowany przez administrację wojskową okupanta.

Tradycje wolnościowe i antyniemieckie sentymenty były jednak na tyle silne, że już wiosną 1941 roku wybuchło serbskie powstanie narodowe, które rozgorzało latem. Prowadziły je dwa obozy ideologiczno-polityczne: rojalistów pod wodzą gen. Dragoljuba Mihailovicia oraz partyzantów wspieranych przez Komunistyczną Partię Jugosławii i jej lidera Josipa Broz Titę. Niemcy odpowiedzieli z niezwykłą brutalnością: wzmożona akcja propagandowa oraz kontrola ze strony Gestapo i miejscowej policji specjalnej, kary, groźby, branie zakładników, osadzanie w więzieniach i obozach, mordy i masowe likwidacje rozpoczęły się już latem, lecz największe nasilenie osiągnęły jesienią 1941 roku. W trakcie odwetowych „ekspedycji karnych” z jesieni 1941 roku samo istnienie Serbów stało pod znakiem zapytania: Niemcy mordowali 50 lub 100 Serbów za każdego zranionego lub zabitego niemieckiego żołnierza, a w Kraljevie, Kragujewcu i innych miejscach przeprowadzano masowe rozstrzeliwania – łącznie zabito ponad 30 tys.

mieszkańców Serbii. Niemieckie władze wojskowe rozważyły radykalne rozwiązanie „kwestii serbskiej”: zbiorowe ukaranie Serbów, eksterminację inteligencji i czołowych obywateli, przesiedlenie całej ludności serbskiej i podzielenie jej terytorium między sojuszników III Rzeszy. Pod koniec roku powstanie zostało brutalnie stłumione, co wpłynęło na złagodzenie represji (Koljanin, 2011, s. 65–87; Dimitrijević, 2011, s. 88–102; Kurapovna, 2010, s. 32–100; Dimitrijević, 2007, s. 181–206; Nikolić, 2007, s. 153–180; Nikolić, 2011, s. 177–236; Wheeler, 2006, s. 103–122; Pavlowitch, 2002, s. 139–145; Petranović, 1992, s. 132–288).

Co działo się w tym czasie na Uniwersytecie w Belgradzie? Przede wszystkim należy podkreślić, że uniwersytet był nie tylko jedną z największych i najważniejszych instytucji edukacyjnych i naukowych w całym Królestwie Jugosławii, lecz także pod wieloma względami odgrywał rolę najważniejszej serbskiej instytucji narodowej. Został on oficjalnie ustanowiony w 1905 roku, ale podwaliny pod jego działalność położono już w XIX wieku. Jego ojcami-założycielami byli wybitni nauczyciele i naukowcy, wykształceni na słynnych uniwersytetach i w ośrodkach naukowych Europy. Powrócili oni do Belgradu z dogłębną znajomością różnych dziedzin i obszarów nauki, зараżeni duchem badań naukowych. Podczas I wojny światowej większość profesorów poparła cele wojenne Królestwa Serbii, a później miała ogromny wkład w powstanie Jugosławii. Część z nich kontynuowała działania polityczne w okresie międzywojennym w ramach Królestwa Jugosławii. Reprezentowali oni różne opcje polityczne i ideologiczne, chociaż większość była związana ze środowiskiem liberalno-demokratycznym (Trgovčević, 2005, s. 67; Trgovčević, 1999, s. 159–173; Trgovčević, 2003a; Trgovčević, 2003b; Đurović, 2004, s. 255–276; Bondžić, 2004, s. 19–53). Tuż przed wybuchem II wojny światowej uniwersytet zatrudniał około 300 pracowników dydaktycznych: 93 profesorów zwyczajnych, 68 profesorów nadzwyczajnych, 68 profesorów kontraktowych oraz 81 docentów i adiunktów. Kadre uzupełniało 140 asystentów (*Pregled predavanja*, 1941).

Po wiosennych demonstracjach i zamachu stanu z 27 marca 1941 roku Uniwersytet w Belgradzie został zamknięty i nie wznowił działalności przez całą okupację, mimo iż serbska administracja usiłowała umożliwić przyjmowanie nowych studentów i zorganizować nauczanie. Już w kwietniu 1941 roku niektóre budynki wydziałów i instytutów poważnie ucierpiały w wyniku bombardowania, a kolejne lata okupacji przyniosły dalsze zniszczenia i rabunek. W okresie okupacji na wydziałach nie prowadzono zajęć i nie rekrutowano studentów, jedynie od czasu do czasu odbywały się skrócone kursy oraz egzaminy dla studentów ostatnich lat i doktorantów.

Mimo sprzeciwu władz uniwersytetu i większości profesorów zmieniono podstawowe regulacje prawne dotyczące funkcjonowania placówki i poszczególnych wydziałów: całkowicie zniesiono autonomię i podporządkowano uczelnię organom serbskiej administracji cywilnej. Pierwotnie uniwersytet miał służyć edukacji młodzieży serbskiej w duchu silnie narodowym i przyczynić się do wyplenienia wpływów komunizmu, masonerii,

liberalizmu i zachodniej demokracji. Ostateczna decyzja została jednak podjęta przez niemieckie władze wojskowe i policyjne, które nie zgodziły się, by uczelnia kontynuowała działalność. Niemcy nie chcieli, by liczne zastępy młodzieży gromadziły się w Belgradzie, zwłaszcza że przedwojenni belgradzcy studenci mieli w większości lewicowe poglądy. Ponadto władze hitlerowskie rozstrzygnęły o losie kadry dydaktycznej uniwersytetu, nie tylko kierując się rasistowską polityką stosowaną wobec inteligencji podbitych narodów, lecz także mając na uwadze ideologiczne i polityczne zapatrywania znakomitej większości profesorów. Opór profesorów i władz uniwersytetu wobec reorganizacji instytucji jedynie utwierdził władze okupacyjne w ich pierwotnych przypuszczeniach: gros profesorów miało nastawienie antyfaszystowskie i antyniemieckie, i wielu spośród nich mniej lub bardziej otwarcie występowało przeciwko nazistowskiemu reżimowi i ideologii (Bondžić, 2012a, s. 275–278; Škodrić, 2009, s. 118–123; Bondžić, 2004, s. 53–56; Petranović, 1998, s. 424–432).

Losy profesorów Uniwersytetu w Belgradzie były bardzo różne. Według danych zbiorczych 206 wykładowców zwolniono lub zmuszono do przejścia na emeryturę, 82 trafiło do obozów jenieckich w Niemczech i we Włoszech, 6 internowano, 2 profesorów zostało członkami królewskiego rządu na emigracji, kilku współpracowało z rojalistami w kraju i za granicą, 14 przyłączyło się do oddziałów partyzanckich (jeden spośród nich zginął), prawie 50 osadzono w obozie koncentracyjnym Banjica, z czego 2 poniosło śmierć, 8 kolejnych zmarło z przyczyn naturalnych, 5 podjęło pracę w serbskiej administracji okupacyjnej, a kilkoro otwarcie współpracowało z władzami serbskimi i niemieckimi, wykonując prace administracyjne na uniwersytecie. Jednakże zdecydowana większość wykładowców wycofała się z życia publicznego i skupiła na przetrwaniu oraz codziennej egzystencji. Znaczna część kadry była poddana ścisłej kontroli i presji propagandowej oraz cierpiało prześladowania ze strony miejscowej policji specjalnej i Gestapo, duża część była też aresztowana (Bondžić, 2012, s. 277; Petranović, 1992, s. 141; Đorđević, 1962/1963, s. 57). Pokrótkę przedstawię losy każdej z tych grup, ze szczególnym uwzględnieniem osób uwięzionych i straconych w obozie Banjica.

W krótkiej wojnie kwietniowej 1941 roku pojmano około 370 tys. jugosłowiańskich żołnierzy i oficerów, głównie Serbów (Petranović, 1992, s. 108). Profesorowie, którzy wzięli udział w walkach jako oficerowie rezerwy, trafili razem z innymi do obozów jenieckich w Niemczech i Włoszech. Niektórzy zostali zwolnieni po upływie kilku miesięcy, inni jednak pozostali w niewoli aż do końca wojny. Podam tylko kilka przykładów. Mihailo Petrović, słynny serbski matematyk, miał już 73 lata, ale zdecydował się wypełnić swój oficerski obowiązek. Po kilkumiesięcznym pobycie w niewoli został zwolniony i wrócił do Belgradu, gdzie dwa lata później zmarł (Milanković, 2005, s. 463–467). Wybitny serbski biolog i pisarz Stevan Jakovljević (który walczył jako serbski oficer również w I wojnie światowej) został pojmany w kwietniu 1941 roku i spędził następne cztery lata w niemieckich i włoskich

obozach jenieckich. Cztery miesiące po zwolnieniu, w sierpniu 1945 roku, objął stanowisko rektora Uniwersytetu w Belgradzie (Bondžić, 2004, s. 92–93)¹. Profesorowie z Wydziału Prawa: Milan Bartoš, Adam Lazarević, Dušan Pantelić, Milivoje Marković, Radomir Živković, Miodrag Tucaković i Slobodan Drašković, również przebywali w niewoli w Niemczech i we Włoszech. Dzięki interwencji władz uniwersyteckich Lazarević i Marković zostali zwolnieni w 1942 roku, reszta zaś pozostała w niewoli aż do końca wojny². Wśród jeńców wojennych znaleźli się profesorowie ze wszystkich wydziałów Uniwersytetu w Belgradzie. Ponadto profesorów, którzy jednocześnie z karierą naukową robili karierę polityczną, internowano w kraju lub za granicą. Najlepszym przykładem jest Radenko Stanković, znamienity serbski kardiolog, profesor Wydziału Medycznego, polityk, senator i od 1934 do 1941 roku regent Jugosławii w imieniu małoletniego następcy tronu, Piotra II. Bezpośrednio po rozpadzie Jugosławii Stanković został aresztowany i wywieziony do Austrii. Niemcy próbowali go przekonać do sformowania serbskiego rządu, lecz gdy odmówił, internowali go w Belgradzie i przetrzymywali aż do końca wojny (Petranović, 1992, s. 81, 134).

W maju 1941 roku Niemcy zaprowadzili rządy wojskowe i objęły kontrolę nad lokalną administracją. Należy wspomnieć, że już od początku okupacji część profesorów Uniwersytetu w Belgradzie pełniła funkcje w administracji serbskiej i na różne sposoby współpracowała z okupantem. Latem 1941 roku w serbskiej Radzie Komisarzy zasiadali Milosav Vasiljević z Wydziału Technicznego, Stevan Ivanić z Wydziału Medycznego i Lazo Kostić z Wydziału Prawa. W powołanym w sierpniu 1941 roku rządzie serbskim, którego premierem został generał Milan Nedić, było dwóch profesorów: Miloš Trivunac z Wydziału Filozofii zajmował się edukacją (przez mniej niż dwa miesiące), a Jovan Mijušković z Wydziału Medycznego do listopada 1942 roku kierował sprawami zdrowia. Ponadto kilku profesorów, którzy nie piastowali żadnych stanowisk, wspierało serbskie władze w budowaniu systemu politycznego, prawnego, ekonomicznego, kulturalnego i edukacyjnego w ramach niemieckiego „nowego ładu” (specjalista w zakresie prawa Ilija Pržić, antropolog Branimir Maleš i inni). Niektórzy z nich przyjęli rolę pracowników administracyjnych na uniwersytecie i jego wydziałach oraz uczestniczyli w życiu kulturalnym i publicznym.

Profesorowie decydowali się na współpracę z okupantem z różnych powodów: niektórzy byli autentycznymi zwolennikami faszyzmu, miłośnikami niemieckiej kultury lub orędownikami polityki konserwatywnej, inni należeli do profaszystowskiego ruchu „Zbor”, a jeszcze inni troszczyli się tylko o swój interes prywatny i zawodowy, nie opierając dokonywanych wyborów na żadnej ideologii. Po wojnie część z nich udała się na emigrację,

1 Arhiv Srbije (AS), fond Beogradski univerzitet (BU), f. XLIV.

2 AS, BU, f. III, br. 1/41; AS, fond Pravni fakultet (PF), f. IV; AS, PF, f. XV, br. 8228/41; AS, PF, f. XVI, br. 52/42, br. 198/42, br. 2092/42.

lecz kilka osób poniosło surową karę z rąk komunistów: 4 osoby zabito, 12 aresztowano i osądzono, a 37 usunięto z uniwersytetu (18 spośród nich zdążyło już opuścić kraj) (Stojanović, 2012, s. 163–176; Bondžić, 2012a, s. 279–281; N.N., 1941c, s. 1–4)³.

Byli też jednak tacy profesorowie, którzy w kwietniu 1941 roku udali się za granicę razem z jugosłowiańskim rządem królewskim i brali udział w emigracyjnym życiu politycznym, zarówno w trakcie wojny, jak i w okresie powojennym. Oczywiście najważniejszą postacią był emerytowany profesor Wydziału Prawa Slobodan Jovanović, wybitny prawnik i historyk, który od 27 marca 1941 do 11 stycznia 1942 roku sprawował funkcję wiceprezydenta i ministra w rządzie królewskim, a od 11 stycznia 1942 do 26 czerwca 1943 roku piastował stanowisko premiera. Prawniki Božidar Marković również był członkiem rządu. Z kolei prawnik Mihailo Konstantinović odegrał ważną rolę nie tylko w życiu politycznym jugosłowiańskiej emigracji, lecz także w budowaniu nowej Jugosławii w okresie powojennym. Historyk Dragoslav Stranjaković, filolog i germanista Pero Slijepčević oraz prawnicy Milan Žujović i Slobodan Drašković byli członkami Centralnego Komitetu Narodowego ruchu rojalistycznego. W kwietniu 1941 roku Drašković został pojmany i osadzony w obozie jenieckim. Mimo późniejszego zwolnienia pozostał za granicą w trakcie wojny oraz po jej zakończeniu. Wspomnijmy jeszcze tylko, że wybitny historyk Vladimir Ćorović zginął w katastrofie lotniczej w Grecji w kwietniu 1941 roku, gdy usiłował emigrować z kraju (Bondžić, 2007, s. 406–407; Žujović, 2007, s. 818; Popov, 2009, s. 624–631; Krkljuš, 2011, s. 209–210; Radojević, 2014, s. 133–134; Nikolić, 2008, s. 12–14, 105–111; Petranović, 1992, s. 83–86, 134–139, 168, 176, 215, 234, 376–383, 594)⁴.

W okresie II wojny światowej wśród profesorów Uniwersytetu w Belgradzie było wielu sympatyków rojalistów lub partyzantów, lecz niewielu z nich otwarcie udzielało poparcia tym ruchom, a jedynie kilkoro przyłączyło się do oddziałów zbrojnych i wzięło udział w walkach. W szeregach ruchu rojalistycznego nie było wręcz żadnych znanych profesorów, po stronie partyzantów zaś walczyło aż 14. Jeden z nich, Simo Milošević, parazytolog i profesor Wydziału Medycznego, od 1941 roku brał udział w powstaniu partyzantów i w lipcu 1943 roku zginął z rąk rojalistów. Poczesne miejsce zajmował także fizyk Pavle Savić, który przed wojną współpracował w Paryżu z Irène Joliot-Curie, a w trakcie wojny był deszyfrantem w sztabie generalnym Tity i członkiem Antyfaszystowskiej Rady Wyzwolenia Narodowego Jugosławii. W siłach zbrojnych partyzantów walczyli także m.in. filozof Dušan Nedeljković, fizyk Dragiša Ivanović oraz ekonomista i uczestnik hiszpańskiej wojny domowej Radivoje Uvalić. Ruch wspierali również Kirilo Savić z Wydziału

3 AS, BU, f. IV-34, dosije B. Maleš; AS, Ministarstvo prosvete Srbije, f. III-39, dosije M. Vasiljević; Arhiv Jugoslavije (AJ), Državna komisija FNRJ za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 110-85-766.

4 AS, BU, f. II-62, dosije Slobodan Drašković.

Technicznego, Toma Bunuševac z Wydziału Rolniczego, biologzy Stefan Đelineo i Siniša Stanković, prawnicy Jovan Đorđević i Borislav Blagojević itd. (Bondžić 2012b, s. 239–250; Gulić, 2012, s. 251–264; Rašo, 2014, s. 676; Savić, 1978, s. 224–281)⁵.

Należy jednak podkreślić, że większość wykładowców wycofała się z życia publicznego i skupiła na przetrwaniu oraz na codziennej egzystencji. Woleli nie ujawniać swoich poglądów politycznych i zapatrywać ideologicznych (głównie demokratycznych, liberalnych i antyfaszystowskich). W początkach okupacji ponad 200 wykładowców zwolniono lub zmuszono do przejścia na emeryturę, lecz wielu powróciło do pracy na uniwersytecie. Osoby podejrzewane o żydowskie pochodzenie, przynależność do masonerii lub sympatie komunistyczne oraz otwarci przeciwnicy faszyzmu zostali na stałe usunięci ze swoich stanowisk (Škodrić, 2009, s. 120–123). Jednak zarówno ponownie zatrudnieni, jak i zwolnieni profesorowie mierzyli się podczas okupacji z podobnymi problemami i bolączkami. Państwowe pensje nie wystarczały na życie w zniszczonym i okupowanym Belgradzie, więc szukano innych źródeł dochodu. Niektórzy zdołali zapewnić sobie honoraria za różne prace dodatkowe, wykłady, publikacje książkowe, artykuły w gazetach itp. Ponadto wielu wyprzedawało meble, biżuterię, zastawy stołowe, obrazy, książki, ubrania itd. W obliczu wojny stykali się z bezpośrednim zagrożeniem (sporadyczne bombardowania, ryzyko aresztu), a także codziennymi, lecz poważnymi problemami (takimi jak brak schronienia, żywności i opału) oraz z pokusami w postaci spalonych lub zniszczonych domów, które zachęcały niektórych do kradzieży mającej pomóc im w przetrwaniu. Podobnie jak inni mieszkańcy otrzymywali bony na ograniczone ilości jedzenia, ubrania, opału itd. Mimo tak trudnych warunków niektórzy nadal prowadzili pracę naukową (Bondžić, 2012a, s. 282–283; Kandić, 2005, s. 235–248; Milanković, 2005, s. 455–475).

Wszyscy profesorowie, inni intelektualiści i ogólnie obywatele byli poddani ścisłej kontroli i naciskom propagandowym oraz cierpieli przez prześladowania i aresztowania dokonywane przez władze serbskie i niemieckie. Najszerzej zakrojona akcja propagandowa została przeprowadzona w sierpniu 1941 roku, po licznych atakach na żołnierzy i obiekty niemieckie w Serbii. W urzędowej gazecie „Novo Vreme” opublikowano *Odezwę do narodu serbskiego*, atakującą wszystkich rebeliantów – zwłaszcza komunistów – i wzywającą do posłuszeństwa oraz poszanowania porządku. Odezwę podpisało ponad 400 polityków, intelektualistów, przedsiębiorców, handlowców,

---

5 Istorijiski arhiv Beograda (IAB), Memoarska grada (MG), MG-655, sećanje Tome Bunuševca; MG-262, sećanje Selene Bunuševac; MG-708, sećanje Aleksandra Đelinea; IAB, Uprava grada Beograda (UGB), Specijalna policija (SP), IV-11/26, k. 193/16, dosije Dušana Nedeljkovića; IAB, UGB, SP, IV-11/39, k. 193/29, dosije Jovana Đorđevića; IAB, UGB, SP, IV-11/56, k. 194/15, dosije Tome Bunuševca; IAB, UGB, SP, IV-117, dosije Siniše Stankovića.

duchownych itp. Było wśród nich 80 profesorów, docentów i asystentów z Uniwersytetu w Belgradzie (łącznie ponad 100 nauczycieli, jeśli liczyć wykładowców szkół wyższych i uczelni artystycznych) (N.N., 1941a, s. 1–3; N.N., 1941b, s. 3). Jedynie kilku profesorów otwarcie odmówiło podpisania dokumentu (profesor filozofii antycznej i etyki Miloš Đurić, profesor Wydziału Medycznego Aleksandar Kostić i inni) (Maricki-Gađanski, 2007, s. 653–656; Bondžić, 2011, s. 260–262)⁶. Można powiedzieć, że podpisanie odezwy wymuszono za pomocą nacisków policji i ogólnej atmosfery zastraszenia. Prawdopodobnie niektóre podpisy zostały też sfałszowane. Cała akcja nie rozwiązała jednak problemu obciążonego nieufnością stosunku władz niemieckich do profesorów i intelektualistów w ogóle.

Wreszcie liczni profesorowie stali się ofiarami prześladowań i aresztowań prowadzonych przez miejscową policję oraz Gestapo. Gdy jesienią 1941 roku w Serbii rozgorzało powstanie, Niemcy nie tylko odpowiedzieli akcją zbrojną, brutalnymi represjami i działaniami odwetowymi, lecz także postanowili wziąć zakładników spośród najwybitniejszych intelektualistów (Koljanin, 2011, s. 76). Gestapo miało już gotową listę „podejrzanych” przedstawicieli inteligencji, których należało pozbawić wolności (Jovan Đorđević i Đorđe Tasić z Wydziału Prawa, Viktor Novak, Siniša Stanković i Stefan Đelineo z Wydziału Filozofii itd.) (Božović, 1998, s. 189–193). W nocy z 4 na 5 listopada 1941 roku aresztowano około 150 intelektualistów i szanowanych obywateli i umieszczono ich jako zakładników w obozie koncentracyjnym Banjica nieopodal Belgradu. Wśród nich znalazło się ponad 30 profesorów z Uniwersytetu w Belgradzie. Oskarżano ich o przynależność do masonerii, nastawienie antyniemieckie i współpracę z komunistami. Aresztowani zostali m.in. słynny językoznawca i przewodniczący Królewskiej Serbskiej Akademii Nauk Aleksandar Belić, filozof Miloš Đurić, historycy: Viktor Novak, Nikola Vulić i Vaso Čubrilović, prawnicy: Toma Živanović, Borislav Blagojević, Mihailo Čubinski, Ljubomir Dukanac, Đura Popović, Đorđe Tasić i Mihailo Ilić, filolog Radomir Aleksić, językoznawca Miodrag Ibrovac, etnologowie Tihomir Đorđević i Jovan Erdeljanović, architekt Aleksandar Deroko, matematyk Nikola Saltikov, chemik Aleksandar Leko, astronom i członek Królewskiej Serbskiej Akademii Nauk Vojislav Mišković, biologowie i członkowie Królewskiej Serbskiej Akademii Nauk: Siniša Stanković, Ivan Đaja i Živojin Đorđević, lekarze i wykładowcy na Wydziale Medycznym: Matija Ambrožić, Petar Matavulj, Milutin Nešković, Uroš Ružičić i Milan Fotić, historyk literatury Petar Kolendić, historyk sztuki Branko Popović i inni (Logor Banjica, 2009, s. 140–147; Begović, 1989, s. 156–164; Begović, 1988, s. 245–261)⁷. Umieszczono ich w wybranych celach (nr 3, 25 i 26)

⁶ AS, BU, f. III-101, dosije Aleksandra Kostića.

⁷ IAB, Befellshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS), B-648, B. Blagojević; IAB, BdS, D-287, M. Đurić; IAB, BdS, I-99, M. Ilić; IAB, BdS, A-164, R. Aleksić; IAB, BdS, A-7, M. Ambrožić; IAB, BdS, C-128, M. Čubinski; IAB, BdS, D-286, L. Dukanac; IAB, BdS,

z innymi intelektualistami, w lepszych warunkach niż pozostałych więźniów. Profesorowie starali się zorganizować sobie codzienne życie, prowadząc wykłady na różne tematy, grając w szachy itp. Jeden z zakładników, urzędnik dr Vladislav Pavlović, pozostawił sekretny dziennik, który stanowi świadectwo tych dni. Zanotował nazwiska więźniów ze wspomnianych cel, zapisał tytuły ich improwizowanych wykładów, spisał teksty satyrycznych piosenek i żartów, a także poczynił zapiski dotyczące obrzędów religijnych oraz innych wydarzeń (Pavlović, 2003, s. 1–115)⁸.

Pod koniec 1941 roku, gdy Niemcy całkowicie zdławiли powstanie serbskie, dalsze przetrzymywanie zakładników w obozie nie było już konieczne. Z tego też powodu do stycznia 1942 roku większość profesorów została zwolniona z obozu Banjica (z czego ponad połowa do końca grudnia 1941 roku). Podczas ich pobytu w obozie rodziny i przyjaciele – a w pojedynczych przypadkach również niektórzy Niemcy – ślali liczne apele i prośby o zwolnienie więźniów, nie ulega jednak wątpliwości, że to załamanie się powstania miało decydujące znaczenie dla ich uwolnienia, a prawdopodobnie nawet ocalenia (*Logor Banjica*, 2009, t. I, s. 140–147)⁹.

Niektórych naukowców aresztowano i osadzono w obozie Banjica również w późniejszym okresie. Ksenofon Šahović, Milan Marković, Aleksije Lebedev, Milivoje Sarvan i Stefan Đelineo trafili tam w listopadzie i grudniu 1941 roku; Gojko Grđić i Milivoje Kostić w grudniu 1942 roku; Dušan Dohčević w marcu 1943 roku; Milan Žujović w sierpniu 1943 roku; Dragoslav Stranjaković w lutym 1944 roku; Siniša Stanković ponownie w marcu 1944 roku (*Logor Banjica*, 2009, t. I, s. 147, 151, 231, 273, 586; t. II, s. 21, 47, 63, 264, 428, 456; Begović, 1989, s. 205, 244, 274, 275, 282, 358)¹⁰. Należy jednak podkreślić, że lojalność i współpraca z władzami niemieckimi i serbskimi nie gwarantowały uniknięcia aresztowania i osadzenia w obozie. Na przykład większość naukowców aresztowanych w listopadzie 1941 roku podpisało wspomnianą wcześniej odezwę z sierpnia 1941 roku (A. Belić, V. Novak, M. Ilić, Đ. Tasić, I. Đaja, T. Živanović, M. Ibrovac, V. Mišković i inni).

Ponadto niektórzy profesorowie uczelni zostali aresztowani, ale nie zamknięto ich w obozie Banjica. Byli więzieni i przesłuchiwani na podstawie zarzutów, denuncjacji i pomówień składanych przez ich kolegów i współpracowników lub agentów policji. Oskarżano ich o bycie masonami,

D-289, Ž. Đorđević; IAB, UGB, SP, IV-11/66, k.194/25, Đ. Tasić; IAB, UGB, SP, IV-117, S. Stanković; IAB, UGB, SP, IV-11/15, k. 193/5, S. Đelineo; IAB, MG-708, sećanje A. Đelinea; IAB, MG-465, sećanje V. Novaka; IAB, Zbirka memoarske građe Banjičkog logora (BL), 933, A. Deroko; IAB, BL, 192, S. Đelineo.

8 Więcej o obozie Banjica zob. Begović, 1989. Lista 23 637 więźniów obozu Banjica zob. *Logor Banjica*, 2009.

9 IAB, BdS, B-648, B. Blagojević; IAB, BdS, D-287, M. Đurić; IAB, BdS, A-164, R. Aleksić; IAB, BdS, A-7, M. Ambrozić; IAB, BdS, C-128, M. Čubinski; IAB, BdS, D-289, Ž. Đorđević; IAB, BdS, D-286, L. Dukanac; IAB, UGB, SP, IV-2/25, k. 166/1.

10 IAB, UGB, SP, IV-117, S. Stanković; IAB, UGB, SP, IV-2/25, k. 166/1; IAB, UGB, SP, IV-11/15, k. 193/5, S. Đelineo; IAB, UGB, SP, IV-2/25, k. 166/1; IAB, BdS, M-1718, Milan Marković.

sympatykami komunistów, lewicowymi intelektualistami, anglofilami itp., lecz udawało im się albo obronić i odeprzeć zarzuty, albo ukryć swoje rzeczywiste poglądy i polityczne zaangażowanie. Zwalniano ich po śledztwie i kilku dniach lub tygodniach spędzonych w więzieniu, lecz nadal pozostawali pod obserwacją policji. Przykładowo Branislav Nedeljković, docent Wydziału Prawa, został aresztowany w styczniu 1942 roku przez serbską policję specjalną na podstawie anonimowego oskarżenia, po śledztwie i obowiązkowej konsultacji z Gestapo został jednak zwolniony w lutym 1942 roku. Podobnie Miljan Mojašević i Haralampije Polenaković z Wydziału Filozofii zostali aresztowani 28 listopada 1942 roku, przesłuchani przez serbską policję specjalną i zwolnieni 1 grudnia 1942 roku, ponieważ nie udowodniono im współpracy z komunistami¹¹.

Dwóch profesorów Uniwersytetu w Belgradzie straciło życie w obozie Banjica. Đorđe Tasić (ur. w 1892 roku w Vranje) był wybitnym prawnikiem, profesorem Wydziałów Prawa w Lublanie, Suboticy i Belgradzie. Zajmował się prawem państwowym, prawem publicznym, filozofią prawa, socjologią, socjologią wsi i rolnictwa itp. Był również antyfaszystą i lewicowym intelektualistą, a także przewodniczącym Towarzystwa Socjologii i Nauk Społecznych oraz członkiem Partii Rolniczej. Po raz pierwszy aresztowano go 4 listopada 1941 roku, a 27 listopada zwolniono. Próbował zatrzymać swoje stanowisko na wydziale, w grudniu 1942 roku zmuszono go jednak do przejścia na emeryturę. Agenci policji twierdzili, że był marksistą, komunistą, masonem i anglofilem, lecz nie mogli przedstawić żadnych dowodów, dlatego udało mu się odeprzeć wszystkie postawione zarzuty. W sierpniu 1941 roku Tasić podpisał wspomnianą już odezwę, ale nie poprawiło to jego położenia. Został ponownie aresztowany 25 sierpnia 1943 roku i następnego dnia stracony (*Logor Banjica*, 2009, t. 1, s. 140; Kandić, 2005, s. 255–262; Begović, 1989, s. 160)¹².

Drugą ofiarą obozu Banjica był profesor Mihailo Ilić (ur. w 1888 roku w Belgradzie). On również był wybitnym prawnikiem i profesorem Wydziału Prawa. Zajmował się prawem administracyjnym i historią teorii politycznych; był antyfaszystą i lewicowym intelektualistą, członkiem Partii Republikańskiej i orędownikiem praw obywatelskich, liberalnej demokracji, republikanizmu i federalizmu. Założył wydawnictwo Politika i drustvo oraz wydawał postępowy tygodnik „Napred”. Został aresztowany w listopadzie 1941 roku. Wywiad niemiecki obserwował go już przed wojną i uważał go za lidera lewicowego środowiska uniwersyteckiego i człowieka niebezpiecznego dla III Rzeszy. Według agentów policji był komunistą, masonem i anglofilem; oskarżano go również o sympatie prosowieckie i wyjątkową wrogość wobec faszyzmu i III Rzeszy. Chociaż nie zebrano przeciwko niemu

11 IAB, UGB, SP, IV-13/24, k. 203/3, Branislav Nedeljković; IAB, UGB, SP, IV-11/13, k. 193/4, Haralampije Polenaković; IAB, UGB, SP, IV-11/13a, k. 193/4, Miljan Mojašević.

12 IAB, UGB, SP, IV-11/66, k.194/25, Đ. Tasić; IAB, UGB, SP, IV-15, k. 192/26.

zadnych dowodów, był przetrzymywany w obozie Banjica aż do 20 marca 1944 roku, czyli dnia egzekucji. W tym przypadku nic nie pomogły liczne prośby rodziny (*Logor Banjica*, 2009, t. I, s. 143; Jevđević, 2007, s. 151–152; Kandić, 2005, s. 262–268; Begović, 1989, t. I, s. 160, 161)¹³. Ilić i Tasić zostali uznani przez Niemców za zagorzałych i niebezpiecznych wrogów Rzeszy i faszyzmu, dlatego nie zwolniono ich z obozu wraz z innymi profesorami, lecz zastrzelono.

Należy także wspomnieć, że Gestapo kilkakrotnie wysyłało więźniów z obozu Banjica do Mauthausen. Miloš Radojković, profesor Wydziału Prawa w Belgradzie, trafił tam 25 marca 1943 roku. Udało mu się przeżyć, lecz wrócił do kraju dopiero po zakończeniu wojny, w maju 1945 roku (Zečević, Ćirić, 2015, s. 427; Kandić, 2005, s. 270–272). Jednakże wielu więźniów obozu Banjica zginęło po przeniesieniu ich do Mauthausen. Jednym z nich był Dimitrije Đurović (ur. w 1882 roku w Danilovgradzie w Czarnogórze), wybitny filolog, wykładowca Akademii Wojskowej i Akademii Handlu w Belgradzie, a także przez krótki czas profesor języka rosyjskiego na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu w Belgradzie. Jego badania koncentrowały się wokół różnych zagadnień filologii słowiańskiej, którym poświęcił dziesięć monografii i liczne artykuły naukowe. Đurović znał rosyjski, czeski, polski, bułgarski, niemiecki, angielski, francuski, włoski i łacinę. Aresztowano go latem 1943 roku jako masona i komunistę i w grudniu 1943 roku osadzono w obozie Banjica. W sierpniu 1944 roku został przeniesiony do Mauthausen, gdzie pracował w kamieniołomach Wiener Graben, a następnie do obozu w Gusen. Zmarł w Mauthausen 10 maja 1945 roku¹⁴.

Przez cały okres okupacji niemal 50 profesorów Uniwersytetu w Belgradzie trafiło do obozu Banjica. Większość z nich spędziła tam kilka dni lub tygodni, a następnie została zwolniona. Było jednak kilka wyjątków: Mihailo Ilić był przetrzymywany od listopada 1941 do marca 1944 roku, a następnie został zabity; Đorđe Tasić został zgładzony po drugim uwięzieniu, w sierpniu 1943 roku; Viktor Novak został aresztowany 4 listopada 1941 roku i spędził w obozie pięć miesięcy, aż do zwolnienia dnia 28 marca 1942 roku; Milan Žujović został aresztowany w sierpniu 1943 roku i zwolniony w grudniu 1943 roku; Stefan Đelineo przebywał w obozie niemal przez cały okres okupacji, od 25 grudnia 1941 do 3 października 1943 roku – dzień później obiekt został zamknięty, a wszyscy pozostali więźniowie zwolnieni; Siniša Stanković został ponownie aresztowany 1 marca 1944 roku i pozostawał w obozie również do 3 października 1944 roku. Stanković i Đelineo tak naprawdę byli lewicowymi

¹³ IAB, BdS, I-99, M. Ilić.

¹⁴ IAB, BdS, D-357, D. Đurović; IAB, UGB, SP, IV-11/81, k. 195/6, D. Đurović; *Logor Banjica: Logoraši*, II, s. 393; L. Zečević, T. Ćirić, *Koncentracioni logor Mauthausen – povratak nepoželjan*, s. 184–187, 213, 485, 652; D. Ćupić, Đurović Dimitrije, w: *Srpski biografski rečnik*, III, s. 68. Na początku wojny Đurović nie był profesorem uniwersyteckim, dlatego nie został uwzględniony w moich statystykach, a wspominam o nim jedynie jako o wybitnym intelektualistcie i profesorze, który zginął w Mauthausen.

intelektualistami, bliskimi komunistom, i z tego względu mieli zostać rozstrzelani, udało im się jednak wydostać z obozu dosłownie w ostatniej chwili (*Logor Banjica*, 2009, t. I, s. 231; t. II, s. 456; Begović, 1989, t. I, s. 162, 358; t. II, s. 84–91, 100–101, 259–265)¹⁵.

W tym czasie okupacja Belgradu powoli dobiegała końca. Po zaciekłych walkach Armia Czerwona i oddziały partyzantów zdobyły miasto i zmusiły Niemców do odwrotu. Belgrad został wyzwolony 20 października 1944 roku. Oddziały partyzantów kontynuowały walkę o wyzwolenie całej Serbii i Jugosławii. W tym samym czasie Partia Komunistyczna zdobyła władzę w Serbii i zaczęła ustanawiać nowe rządy (Petranović, 1992, s. 642–657).

W „nowej epoce” Uniwersytet w Belgradzie miał odegrać ważną rolę największej instytucji edukacyjnej i naukowej, swoistej „fabryki specjalistów”. Proces przywracania roli i rangi uniwersytetu rozpoczął się już w listopadzie 1944 roku. Szczególnie wiele uwagi poświęcono kadrze dydaktycznej. Przede wszystkim przyjrano się poglądom i pracy profesorów z okresu wojny i okupacji. Los profesorów zależał więc w znacznej mierze od kolei ich życia podczas okupacji. Profesorowie, którzy wzięli udział w walkach sił partyzanckich (lub w inny sposób wspierali ruch partyzancki), po wojnie stali się ważnymi i wpływowymi uczestnikami procesu tworzenia nowego państwa i społeczeństwa (Pavle Savić, Dušan Nedeljković, Siniš Stanković, Stefan Đelineo, Jovan Đorđević i inni). Na uniwersytecie i jego wydziałach przydali się zwłaszcza do opracowania i wdrażania nowej, komunistycznej polityki dotyczącej nauki i szkolnictwa wyższego, niektórzy z nich zdobyli jednak ważniejsze stanowiska polityczne i odgrywali kluczowe role w społeczeństwie (na przykład Siniš Stanković został wybrany przewodniczącym parlamentu Serbii) (Bondžić, 2004, s. 238–250).

Jednocześnie wykładowcy, którzy współpracowali z okupantem, serbską administracją lub rojalistami, nadal musieli się mierzyć z wieloma trudnościami. Nowy reżim ściśle ich kontrolował, karząc profesorów, którzy byli aktywni i wpływowi w latach wojny. Kilka miesięcy po wyzwoleniu Belgradu 4 profesorów uniwersytetu skazano za kolaborację z okupantem i następnie stracono, 12 trafiło do więzienia, a 37 profesorów i asystentów straciło posady. Wielu faszystowskich kolaborantów i zwolenników rojalistów udało się na emigrację. W ciągu kolejnych lat wszyscy wykładowcy Uniwersytetu w Belgradzie byli poddawani nieustannej kontroli politycznej, która została złagodzona dopiero pod wpływem rozwijającej się polityki kompromisu między nowym reżimem i „starymi” intelektualistami (Bondžić, 2004, s. 80–85, 250–270).

---

15 IAB, UGB, SP, IV-117, S. Stanković; IAB, UGB, SP, IV-11/15, k. 193/5, S. Đelineo; IAB, MG-708, sećanje Aleksandra Đelinea, sina S. Đelinea; IAB, BL-193, sećanje S. Đelinea; IAB, BL-750 Sećanje Petra Nikezića; IAB, BL-755, sećanje dr Žarka Fogaroša.

Bibliografia

- Begović, S. (1988). Profesori i akademici u logoru na Banjici. W: Č. Popov (red.) *Univerzitet u Beogradu 1838–1988* (s. 245–261). Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Begović, S. (1989). *Logor Banjica 1941–1944*, t. I–II. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Bondžić, D. (2004). *Beogradski univerzitet 1944–1952*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Bondžić, D. (2007). Drašković Slobodan. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. III (s. 406–407). Novi Sad: Matica srpska.
- Bondžić, D. (2011). Kostić Aleksandar. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. V (s. 260–262). Novi Sad: Matica srpska.
- Bondžić, D. (2012a). Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svjetski rat. W: D. Roksandić, I. Cvijović Javorina (red.), *Intelektualci i rat 1939–1947* (s. 275–278). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije i FF press.
- Bondžić, D. (2012b). Pavle Savić – naučnik u ratu. W: D. Roksandić, I. Cvijović Javorina (red.), *Intelektualci i rat 1939–1947* (s. 239–250). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije i FF press.
- Božović, B. (1998). *Beograd pod komesarskom upravom 1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Burgwyn, J.H. (2005). *Empire on the Adriatic: Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941–1943*. New York: Enigma Books.
- Čupić, D. (2007). Đurović Dimitrije. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. III (s. 68). Novi Sad: Matica srpska.
- Dimitrijević, B. (2007). The Royalist guerrilla resistance in the Serbia 1941–1945. W: M. Pavlović, T. Sahara, P. Marković (red.), *Guerrilla in the Balkans: freedom fighters, rebels or bandits: researching guerrilla and the paramilitary forces in the Balkans* (s. 181–206). Tokyo–Beograd: University Meiji, Institute for Disarmament and Peace Studies, Institute of Contemporary History.
- Dimitrijević, B. (2011). Nastanak nacionalnih pokreta otpora u Srbiji. *Istorija 20. veka*, nr 1, s. 88–102.
- Đorđević, B. (1962/1963). Univerzitet u Beogradu 1863–1963. *Godišnjak grada Beograda*, br. IX–X, s. 57.
- Đurović, A. (2004). *Modernizacija obrazovanja u Kraljevini Srbiji 1905–1914*. Beograd Istorijski Institut.
- Gulić, M. (2012). Beogradski Siniša Stanković i Drugi svjetski rat. W: D. Roksandić, I. Cvijović Javorina (red.), *Intelektualci i rat 1939–1947* (s. 251–264). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije i FF press.
- Jevđević, J. (2007). Ilić Mihailo. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. III (s. 151–152). Novi Sad: Matica srpska.
- Kandić, L. (2005). *Istorija Pravnog fakulteta u Beogradu 1941–1945*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Koljanin, M. (2011). Srbija u nemačkom „novom poretku” 1941/42. *Istorija 20. veka*, nr 1, s. 65–87.
- Krkluž, L. (2011). Konstantinović Mihailo. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. V (s. 209–210). Novi Sad: Matica srpska.
- Kurapovna, M.C. (2010). *Shadows on the Mountain. The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*. New York: John Wiley and Sons.
- Logor Banjica: Logoraši: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*. (2009). E. Micković, M. Radojčić (red.), t. I–II. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Maricki-Gađanski, K. (2007). Đurić Miloš. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. III (s. 653–656). Novi Sad: Matica srpska.
- Milanković, M. (2005). *Sećanja*. Beograd: Dereta.
- N.N. (1941a). Apel srpskom narodu, *Novo vreme*, br. 86, 13 VIII, s. 1–3.
- N.N. (1941b). Nastavak Apela srpskom narodu, *Novo vreme*, br. 87, 14 VIII, s. 3.
- N.N. (1941c). Obrazovana je nova srpska Vlada, *Novo vreme*, br. 101, 30 VIII, s. 1–4.
- Nikolić, K. (2007). Guerrilla strategy of the Yugoslav army in the homeland during the Second World War. W: M. Pavlović, T. Sahara, P. Marković (red.), *Guerrilla in the Balkans: freedom fighters, rebels or bandits: researching guerrilla and the paramilitary forces in the Balkans* (s. 153–180). Tokyo–Beograd: University Meiji, Institute for Disarmament and Peace Studies, Institute of Contemporary History.

- Nikolić, K. (2008). *Vlade Kraljevine Jugoslavije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Nikolić, K. (2011). Ustanak u Srbiji 1941. Istorijske posledice. *Museum*, nr 12, s. 177–236.
- Onslow, S. (2005). Britain and the Beograd Coup of 27 March 1941 Revisited. *eJournal of International History*, marzec, s. 1–57.
- Pavlović, V.D. (2003). *Dnevnik o životu u logoru smrti na Banjici*. S. Andrić (red.). Beograd: Istorijski muzej Srbije.
- Pavlowitch, S.K. (2002). *Serbia. The History behind the Name*. London: Hurst and Co.
- Pavlowitch, S.K. (2008). *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*. New York: Oxford University Press.
- Petranović, B. (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Petranović, B. (1998). Okupator i Beogradski univerzitet 1941–1944. W: B. Petranović, *Istoriografske kontroverze* (s. 424–432). Beograd: Javno preduzeće Službeni list SRJ.
- Popov, Č. (2009). Jovanović Slobodan. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. IV (s. 624–631). Novi Sad: Matica srpska.
- Pregled predavanja Univerziteta u Beogradu za letnji semestar školske 1940/41*. (1941). Beograd.
- Radojević, M. (2014). Marković V. Božidar. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. VI (s. 133–134). Novi Sad: Matica srpska.
- Rašo, N. (2014). Milošević Simo. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. VI (s. 676). Novi Sad: Matica srpska.
- Ristović, M. (1991). *Nemački „novi poredak” i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: INIS.
- Savić, P. (1978). *Nauka i društvo*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Škodrić, L. (2009). *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Arhiv Srbije.
- Stojanović, A. (2012). Naučnik i politika – akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma. W: D. Roksandić, I. Cvijović Javorina (red.), *Intelektualci i rat 1939–1947* (s. 163–176). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije i FF press.
- Trgovčević, L. (1999). Serbian intellectuals in foreign Universities in the 19 century, W: V. Carady, M. Kulczykowski (red.), *L'enseignement des elites en Europe Centrale: (19–20e siecles)* (s. 159–173). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Trgovčević, L. (2003a). *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd: Istorijski institut.
- Trgovčević, L. (2003b). South Slav intellectuals and the creation of Yugoslavia. W: D. Djokić (red.), *Yugoslavism: histories of a failed idea 1918–1992* (s. 222–237). London: Hurst and Co.
- Trgovčević, L. (2005). From import of elite to creation of domestic intelligentsia. State of research about academic migrations and elite formation in Serbia (1839–1914). W: *Academic migrations, elite formation and modernization of Nation State in Europe* (s. 61–67). Budapest: Central European University.
- Wheeler, M. (2006). Resistance from abroad: Anglo-Soviet efforts to coordinate Yugoslav resistance 1941–1942. W: M. Seaman (red.), *Special Operations Executive: A new instrument of war* (s. 103–122). London–New York: Routledge.
- Williams, H. (2004). *Parachutes, Patriots, and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*. London: Hurst & Co.
- Zečević, L., Ćirić, T. (2015). *Koncentracioni logor Mauthausen – povratak nepoželjan*. Beograd: Udruženje zatočenika KL Mauthausen.
- Žujović, T. (2007). Žujović Milan. W: Č. Popov (red.), *Srpski biografski rečnik*, t. III (s. 818). Novi Sad: Matica srpska.